

RESUMÉ

Stylizing of Dialect in the Story *Planá růže, růžička šípková* (wild rose, brier-rose), by Helena Šmahelová

The usage of dialect phenomena places considerable demands on the author. She or he chooses between the authentic dialect, its stylizing or refining the text with judiciously selected dialectisms. The author's good knowledge of the dialect counts for an advantage, nevertheless its usage involves a concrete localization. For her characters of countrymen in the story *Planá růže, růžička šípková*, Helena Šmahelová creates an imaginary folk speech for it she chooses the dialectisms from various areas. Expressions typical for Moravian dialects (predominantly of the middle-Moravian area) however do not correspond with the supposed locating of the story into the South-Bohemian village.

Keywords: dialects, folk speech, literary image of the dialect

PhDr. Zina Komárková
Dialektologické oddělení
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Veveří 97
602 00 Brno
komarkova@ujc.cas.cz

STYLIZACE NÁŘEČÍ V NOVELE HELENY ŠMAHELOVÉ PLANÁ RŮŽE, RŮŽIČKA ŠÍPKOVÁ

ZINA KOMÁRKOVÁ

„Jistě i ty jsi z nich, vždyť i tvé nářečí tě prozrazuje!“ Mt 26, 73

Jednou z možností, jak uchovat obraz nářečí, dosud zachovalých nebo již zanikajících, je kromě jejich popisu ve vědeckých dílech (slovníky, monografie, atlasy) také jejich využití v umělecké tvorbě – ať už jde o poezii, prózu nebo drama, ať už autor volí jakýkoli stupeň stylizace dialektu. Stylizací zde rozumíme záměrné užití nářečních prvků (ze všech jazykových rovin) při tvorbě uměleckého textu. Tyto prvky jsou užívány v různé míře a mají různé funkce (např. místně a dobově ukotvit děj, charakterizovat postavy apod.).¹

Také mezi prózami spisovatelky Heleny Šmahelové (1910–1997), která je známa jako autorka psychologických románů pro dospělé a především knih pro děti a mládež, najdeme několik prací, v nichž je využito prvků dialektu. Patří k nim novely *Planá růže*, *růžička šípková* (1958) a *Dům radostí* (1982) a rozhlasová hra *Kůň s krámem aneb Svatba po hanácku* (1984).

My se zde zaměříme na novelu *Planá růže*, *růžička šípková*. Její text má dvě varianty. První, stručnější, vyšla jako povídka s názvem *A jak to vlastně bylo?* časopisecky v roce 1946, druhá, přepracovaná, vyšla knižně v roce 1958. V článku si všímáme, z kterého nářečí (popř. z kterých nářečí) pocházejí užitá dialektismy. Vycházíme především ze zmíněné knižní podoby, časopisecký otisk nám slouží pro srovnání. Klademe si zejména otázku, zda autorka usilovala o autentičnost, tedy o zachycení nářečí z určité oblasti, nebo spíše volněji užívala různé nářeční jevy za účelem ozvláštnění umělecké výpovědi. I v tomto druhém případě by totiž mělo jít o reálné nářeční prvky, byť různé provenience, ne o umělé výtvořky.

Pro ověření jazykového materiálu využíváme Archiv lidového jazyka (dále jen ALJ²), *Český jazykový atlas* (dále jen ČJA³), *Slovník nářečí českého jazyka* (dále jen SNČJ⁴), další materiály soustředěné v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR,⁵ *Příruční slovník jazyka českého* (dále jen PSJČ) a *Slovník spisovného jazyka českého* (dále jen SSJČ).

/1/ Krčmová, 308n.

/2/ Archiv lidového jazyka, tj. listkový katalog nářečních výrazů uložený v dialektologickém oddělení ÚJČ AV ČR, v. v. i., v Brně; obsahuje materiál od konce 19. století až do současnosti, je soustavně ověřován a doplňován dalšími nářečními výzkumy probíhajícími od 80. let 20. stol. do současnosti.

/3/ Český jazykový atlas zobrazuje na mapách stav českých nářečí v poslední třetině 20. století.

/4/ Část A–Č, dostupné z: <http://snclj.ujc.cas.cz>, cit. 13. 3. 2018.

/5/ Soupis těchto materiálů viz na: <http://snclj.ujc.cas.cz> (cit. 13. 3. 2018) v záložce O slovníku v odd. Použitá literatura.

Jednotlivé nářeční podskupiny označujeme v souladu s ČJA zkratkami svč. (severovýchodočeská, popř. vč. – východočeská), stč. (středočeská), jzč. (jihozápadočeská, dělená v případě potřeby na úsek zč. – západočeský a jč. – jihočeský), čm. (českomoravská), střm. (středomoravská), vm. (východomoravská) a slez. (slezská); pokud hovoříme o českých nářečích v užším smyslu, označujeme je zkratkou čes.⁶

Děj novely *Planá růže, růžička šípková*, odehrávající se asi ve třicátých letech 20. století,⁷ zachycuje příběh chudé dívky a její tragické smrti. Růžena Beranová, nespokojená s životem na vesnici a s dřinou na rodném statku, odchází do služby v Praze. Je však zklamána. Práce v domácnosti ji neuspokojuje, páni se k ní chovají odtažitě, výdělek není tak vysoký, jak si představovala, zoufale se jí stýská po domově. Když se dozví, že v Praze pracuje její známý z rodné vsi, domluví si s ním a s jeho kamarádem schůzku na nedělní odpoledne. Nemůže tam však přijít, protože ji páni potřebují. Večer se Růžena sice pokusí známé vyhledat, ale neuspěje. Po návratu domů si dá ohřát večeři a unavená usne u kuchyňského stolu. Jídlo překypí, uhasí plamen na plynovém sporáku a dívka se otráví unikajícím plynem. Rodina a příbuzní se musí vyrovnat s její nenadálou smrtí. Z dcery, kterou otec zatracoval pro její útek z domova, se rázem stane jeho nejmilejší dítě. Růžena má nákladný pohřeb a okázalý pomník na hřbitově, sestry vzorně pečují o její hrob. Protože se Růženiní blízcí domnívají, že nezemřela náhodou, vykládají její smrt jako sebevraždu z nešťastné lásky tak vytrvale, že tomu postupně uvěří celé okolí.

Dobové recenze si jazykové stránky novely všímají spíše okrajově. Miroslav Petříček zmiňuje „epické využití zálibně fabulující lidové představivosti a básnivosti“,⁸ ale neilustruje svou poznámku příklady. Arno Linke hovoří o „stylizaci do lidové mluvy prováděné důkladně a výrazně“,⁹ více se však soustředí na vytváření legendy okolo smrti hlavní hrdinky, jejímž výsledkem je odlišit obraz zesnulé. Milan Blahynka sleduje především způsob, jakým autorka rozpracovala původní stručnou povídku v novelu, všímá si nově vložených i odstraněných scén, větší propracovanosti postav a práce s motivy. Po stránce jazykové hodnotí jako „nejpozoruhodnější vrstvu změn“ nahrazení přímé řeči postav řečí polopřímou.¹⁰

Jazykovou stránkou textu se více zabývá Alena Hájková v monografii věnované Heleně Šmahelové: „V kratičkých odstavcích evokuje autorka duševní svět prostičkého děvčete a dění kolem ní s pomocí neotřelých lidových vy-

/6/ Česká nářečí v užším smyslu pokrývají území historických Čech (bez pohraničních oblastí, které byly po r. 1945 dosídleny obyvateli z různých míst vnitrozemí) a pomezí jz. úseky Moravy.

/7/ Přesná data sice nejsou v novele uvedena, mluví se však o době, kdy „vládla ta ukrutná nezaměstnanost“ a „každý se strchoval o práci“ (Šmahelová 1958: 17); jde tedy zřejmě o období hospodářské krize, která Československou republiku postihla ve třicátých letech 20. století.

/8/ Petříček 1958: 626.

/9/ Linke 1958: 5.

/10/ Blahynka 1959: 154.

razů a rčení: její pokojíček u pánů je »takový curdík maličký« [...] práce je »sračinkování«, domovnice [...] nazývá její boty »křampetle« [...] doma se pak rozkřikne, že »přijela poledničkou«.¹¹

Povšimněme si nyní nářečních výrazů, jež autorka vložila do řeči svých postav. Z životopisu Heleny Šmahelové je známo, že se často stěhovala, ať už v dětství s rodinou, nebo později jako dospělá, a tak mohla poznat různé nářeční oblasti. Narodila se v roce 1910 v Řestokách u Chrudimi, krátce poté pobývala s rodiči na střední Moravě (Olomoucko, Prostějovsko, Přerovsko) a nějakou dobu v Bratislavě. Několik let strávila v Ledči nad Sázavou (1921–1928), poté žila v Chrudimi (1929–1936), v Praze (1937–1943) a ve Slatiňanech (1943–1945). Od roku 1946 pobývala v Olomouci, v roce 1956 odešla do Prahy. Důležitá pro ni byla také spolupráce a pozdější soužití se spisovatelem Jaromírem Johnem, pod jehož vlivem začala psát a publikovat.¹²

Děj novely *Planá růže, růžička šípková* se kromě pobytu hlavní hrdinky v Praze odehrává ve vsi Dřenice¹³ – na rozdíl od původní povídky z r. 1946, v níž je děj situován do bezejmenného městysu. Dřenice jmenované v novele nejsou nijak přesněji lokalizovány, ať už pomocí pomístních jmen přímo z obce,¹⁴ nebo z jejího okolí. Z textu víme pouze, že se vesnice nachází poblíž města, kam Dřeničtí jezdí pro větší nákupy, ale toto město není pojmenováno. Vzhledem k místu autorčina narození a jejím opakovaným pobytům na Chrudimsku se nabízí možnost, že se předlohou dějiště novely mohla stát obec Dřenice nacházející se mezi Chrudimí a Pardubicemi.¹⁵ Tato obec patří do východní části severovýchodočeské nářeční oblasti a my budeme sledovat, zda stylizace dialektu v novele příslušné nářeční oblasti odpovídá, nebo se od ní odchyluje.

Budeme zkoumat řeč postav pocházejících z Dřenic (Růžena, její příbuzní, sousedé), pro niž ostatně text poskytuje nejvíce materiálu, a autorskou řeč, v níž se dialektismy objevují zejména při popisu místních reálií. Stranou ponecháme mluvu postav pražských (domovnice, milostpaní), jejichž repliky jsou málo početné, a pomineme též výrazy, které jsou zřejmě autorčinými novotvory, jako např. *falešnina* ‚přetvářka‘, *smutnotina* ‚smutek, úzkost‘, *hračinkování* ‚lehká práce‘, *cukrověnka* ‚milá, líbezná dívka‘, *chovuška* ‚dívka, která se ráda chová‘, *melená* ‚žena stále něco opakující, meloucí pusou‘ apod. Tyto výrazy nejsou obsaženy ve slovnících a kartotékách uve-

/11/ Hájková 1988: 51.

/12/ Forst 2008: 663–664.

/13/ Šmahelová 1958: 10.

/14/ Zmíněna je pouze hospoda U Kabeláčů, výletní restaurace Bílý jelen a Steinova továrna na mužské prádlo.

/15/ V České republice existuje ještě jedna obec Dřenice, která je dnes součástí Chebu.

dených v úvodu tohoto článku, neregistruje je ani Kartotéka lexikálního archivu Ústavu pro jazyk český.¹⁶

Protože očekáváme, že mluva postav z východních Čech bude charakterizována nářečními prvky ze svč. nářečí, soustředíme se nejprve na ně. V další části článku pak shrneme případné dialektismy z ostatních nářečních oblastí.

Na rovině hláskosloví se mluva postav převážně shoduje se spisovným jazykem. Autorka nevyužila ani rysy typické pro vých. část svč. nářečí (např. *prauda*,¹⁷ *spannou*, *zejtra*, *nešťesti*, *zpěunik*, *řbitou*, *pořeb*, *inej*), ani znaky rozšířené všeobecně v nářečích čes. (např. *bejt*, *novej šátek*, *vokno*, *vopatrná*, *žencká*). Dřeničtí tedy říkají *pravda*, *spadnou*, *zítra*, *nešťestí*, *zpěvník*, *hřbitov*, *pohřeb*, *jiný*, *být*, *nový šátek*, *okno*, *opatrná*, *ženská*. Výjimečně se v jejich řeči objevují podoby s tzv. úzením *é > í* (po tvrdých souhláskách psáno *ý*), např. *chlív*, *podvlíkačky*, *poohlídnout se*, *je to dobrý*, *není to možný*, *abys ho měla přidupnutýho*; tato změna se realizuje v celé oblasti čes. nářečí a ve většině mor. nářečí.¹⁸ Současně (a spíše častěji) však najdeme v mluvě Dřenicích varianty *zalévají*, *takové děvče*, *něco zlého*, *žádné strachy*, *tmavé vlasy*, *tři bílé růže*.

Co se týká hláskových obměn jednotlivých slov, adverbium *všude* má důsledně podobu *všade*. Růžena tedy prohlašuje, že *všade je chleba o dvou kůrkách*, její sestry zase, že *se všade koukly*, *všade hledaly*. Tato obměna do vých. části svč. nář. zasahuje ze středočeské nář. oblasti.¹⁹

Nářeční pojmenování šatní skříně *jarmara* (však *jarmara dlouho tou voňavkou voněla*) se objevuje v podobě s náslovným *j-*, která je charakteristická pro svč. nářečí a sv. polovinu nář. střč. Častěji však postavy užívají podobu *almara*, zachycenou v jzč. nář. a v jz. polovině střč. nářečí.²⁰

Se znaky morfologickými je tomu podobně jako s hláskoslovím. Autorka opět ponechala stranou jevy typické pro vých. část svč. nářečí, takže v mluvě postav nenajdeme tvary jako *pověděť to tátoj*, *po bratroj*, *vycejťej*, *staraj se*, *nevyděľaj si*, ale podoby spisovné (*tátovi*, *bratrovi*, *vycítí*, *starají se*, *nevydělají si*). Zaznamenali jsme pouze zakončení *-ma* v instr. pl. substantiv, které se vyskytuje ve všech nář. čes. a ve většině nářečí mor. a slez. Je ho užito pouze ve dvou případech: *bude za horama* (řeč Růženy) a *buchty s třešněma* (promluva pražské domovnice). Častější jsou podoby *pod sukněmi*, *jezdila s koňmi*, *mezi vrátky*, *s děvčaty*.

/16/ Kartotéka lexikálního archivu je uložena v ÚJČ AV ČR, v. v. i., v Praze, databáze je dostupná z: <http://bara.ujc.cas.cz/psjc>, cit. 13. 3. 2018. Kartotéka sice zachycuje slovo cukrověnka, ale ve významu ‚cukrová řepa‘.

/17/ Pro tzv. obouretné v na konci zavřených slabik, v dialektologickém přepisu zapisované literou *u*, zde užíváme hlásku *u*.

/18/ Viz ČJA 5, 43 mléko a ČJA 5, 45 dobré nom./akuz. sg. n.

/19/ Viz ČJA 5, 375 všude.

/20/ Viz ČJA 5, 246 almara, akorát; viz též SNČJ, dostupné z: <http://snecj.ujc.cas.cz>, cit. 13. 3. 2018.

Vlastní jména *Růža*, *Barča* mají (kromě jediného případu) v dat. sg. tvary *Růži*, *Barči* (*co Růži napovídala, vydrhla chlívěk svini Barči*). Ty jsou běžné v celé vých. polovině Čech²¹ (rovněž na Moravě a na většině Slezska).

Subst. *noha* má v gen. pl. tvar *noh* (*noh si každý hned všimne*). Tento tvar v svč. nářečích převažuje²² (dále ho najdeme i v nář. jzč., mor. a slez.).

V pasivních konstrukcích typu *je/máme otevřeno* se užívá jmenný tvar trpného přičestí slovesa: *máš poděláno*; *na polích měli všechno poděláno* (tj. „uděláno, hotovo“). Tak je tomu ve většině čes. nářečí včetně střední části nář. svč. (zahrnující Chrudimsko).²³

Ze slovo tvorných obměn nacházíme v textu slovo *tatík*, jeden z rodičů, otec (*tatík jim bránil*; *náš tatík pro Růžu dýchal*), to se v svč. nářečích vyskytuje rozptýleně. Stejně často se však o otci Beranovi mluví jako o *tátovi* (*to jsi pěkný táta*; *to by bylo od táty boží dopuštění*), tato podoba je v svč. nář. častější.²⁴

Obměna *umývat*, *mýt* (nádobí) (*po jídle je sbírat se stolu, umývat je a leštit*) zabírá vých. část svč. nář. a většinu nář. moravských.²⁵

Řada dialektismů patří do roviny lexikální. Některé kromě svč. nářečí (nebo jejich vých. části) zasahují i do dalších nář. oblastí, jiné sice pocházejí ze svč. nář. oblasti, ne však z její vých. části, ale z jiných úseků.

Když *Růžena* uteče z Dřenic do Prahy, otec vyhrožuje, že dceru přivede zpátky a vyseká jí *třebas na holičkou*. Výraz *holičká*, *holý zadek* není v nářečních pramenech, s nimiž pracujeme, zachycen, z Jičínska se dokládá adj. *holičký*, *holý*. Substantivum *holičká* je však uvedeno ve výkladových slovnících²⁶ jako slovo nářeční s významem „(holá) zadnice“ a příklad *políbit někomu holičkou* je citován z díla Ivana Olbrachta (pocházejícího ze severovýchodních Čech). Podle podrobnějších údajů na excerptu, uloženém v Kartotéce lexikálního archivu Ústavu pro jazyk český, je rčení *polibte mně holičkou* eufemismus pocházející z Podkrkonoší.²⁷

Růžena, zklamaná službou v Praze, si stěžuje, že vše, co jí dohazovačka Nohejlová naslibovala, *byla jen lžina, lžina, lžina*. Slovo *lžina* „lež“ je doloženo převážně z Podkrkonoší (zde též v podobách *vžina*, *užina*). Nešťastná dívka za to přeje Nohejlové, *ať se jí huba zkríví za to hrdlolhaní*. Substantivum je

/21/ Srov. ČJA 4, 66 Máně dat. sg. f.

/22/ Srov. ČJA 4, 149 rukou gen. pl., přikomentovaná položka nohou gen. pl.

/23/ Srov. ČJA 4, 412 *je/máme otevřeno*.

/24/ Viz ČJA 1, 5A *tatínek*.

/25/ Viz ČJA 1, 144 *mýt*.

/26/ PSJČ I: 912; SSJČ I: 618.

/27/ V Kartotéce lexikálního archivu je zaznamenán ještě další doklad: *praděd paní Mery dostal od drába pětadvacet na holičkou*. Pochází z povídkové knihy Jaromíra Johna *Dořiní milenci a jiné kratochvíle* (2. vyd., 1954).

odvozeno od slovesa (v)hrdlo¹hát ,silně, velmi lhát‘; v podobě *hrdlouhat* se dokládá především ze svč. nářečí.

Aby se na smluvené schůzce zalíbila svému budoucímu nápadníkovi, žehlí si Růžena *modrou ševiotovou sukni s holfaldy*, tedy s ozdobnými dutými záhyby. Slovo *holfald* se dle ALJ vyskytuje v Podkrkonoší a na Náchodsku.

O nedělním odpoledni, místo aby šla na vytouženou schůzku se známými, musí Růžena zůstat doma, obsluhovat nečekané hosty a pak po nich uklidit. S těžce přemáhaným plácem myje v kuchyni *plno střepů*. Výraz *střepy*, *nádobí*²⁸ byl zachycen na sev. a vých. okraji svč. nářečí.

Tři dny čekají Beranovi, než mrtvé tělo jejich dcery přivezou z Prahy. Třetího dne se celá vesnice dozví, že Růžena *přijela poledničkou*, tedy poledním vlakem. V ALJ je toto slovo doloženo z Královéhradecka.

Celou hůru jsme přeházely, říkají sestry Beranovy, když po Růženině smrti hledají její kabelku. Slovo *hůra*, *podstřeší*, *půda*²⁹ zasahuje do již. části vč. nářečí (dle ALJ na Pardubicko, Chrudimsko a Hlinecko) z oblasti středočeské²⁹ (a dále je rozšířeno na většinu Moravy a ve Slezsku).

Matka Beranová vzpomíná, jak se s ní duch její dcery přišel rozloučit, jak *cośi chodilo po seknici*, a dcery připojují, jak se oné noci kvapem vracely z taneční zábavy: *vrazíme do seknice polomrtvé strachy*. Výraz *seknice*, obytná místnost, zejm. ve venkovském stavení³⁰ zabírá většinu svč. nářečí³⁰ (dále nár. strč. a záp. polovinu Moravy). Vedle podoby *seknice* je v novele méně často užitá podoba *světnice*, shodná se spisovným jazykem.

Jak jsme již uvedli výše, nyní se soustředíme na dialektismy charakteristické pro jiné oblasti nářečí čes. a pro některá z nářečí na Moravě nebo ve Slezsku, které se objevují v mluvě Dřenicích. Materiál budeme opět sledovat na různých jazykových rovinách.

Z hláskoslovných jevů jmenujme podobu *tehoto*, která se v řeči sedláka Berana objevuje jako výplňkový výraz (*no počkej – tohoto – až doma!; nejsem – tohoto – nějaká postrašená sukně*). Podle dokladů shromážděných prostřednictvím Dotazníku pro výzkum českých nářečí³¹ je podoba s -e- typická pro většinu Moravy a pro Slezsko.

Na rovině morfologické jsme zaznamenali užití tvarů ženského sklonění u slova *štokrle* (ve spisovném jazyce je toto slovo rodu středního).³² Otec sleduje přípravu dcer před odchodem na taneční zábavu a sedí přitom na *štokrli*, tedy na sedačce bez opěradla. Slovo *štokrle* se v nářečích objevuje většinou ve

/28/ Viz ČJA 1, 143 nádobí.

/29/ Viz ČJA 1, 196 půda.

/30/ Viz ČJA 1, 186 světnice.

/31/ Položka 2351 2. sg. m./n. toho, materiál nebyl kartograficky zpracován v ČJA. Srov. ČJA 4, 260 tomu dat. sg. m./n. a ČJA 4, 261 tom lok. sg. m./n.

/32/ PSJČ V: 1183; SSJČ III: 735.

středním rodě, v rodě ženském je doloženo pouze z nářečí vm. a slez. (v podobě *štokrla – sedni na štokrlu*).

Zvláštní postavení zaujímá ve zkoumaném morfologickém materiálu tvar *dveři* ve vokativu subst. *dveře* (*spánembohem, dveři moje, co chodily nohy moje*). Jde o citát z písně³³ zpívané příbuznými při vynášení rakve s ostatky zemřelé Růženy z jejího rodného domu. Tvar *dveři* (shodný pro nom. a vok.) je doložen především ze střm. nářečí (dále z části nářečí vm. a ze Slezska).³⁴

Ze slootovorných obměn uvedme sloveso *pokoupit*, vykonat nákupy; postupně nakoupit: *Ušetříš si a pokoupíš všechno, co budeš potřebovat*, slibuje sousedka Nohejlová Růženě bohaté výdělký v pražské službě. Sloveso *pokoupit* uvádí PSJČ bez jakékoli charakteristiky, SSJČ s charakteristikou poněkud zastaralé.³⁵ Nářeční materiály dokládají sloveso *pokoupit* pouze z nářečí mor. (Přerovsko, Břeclavsko, Kelečsko) a slez. (Frenštátsko, Frýdecko-Místeko, Opavsko).

Další slootovornou obměnou je slovo *vaječnice* ‚míchaná vejce‘. Růžena hladovějící v panské službě často vzpomíná na prostá, ale chutná jídla, která připravovali doma, na to, jak *máma vytáhla z trouby nastavovanou vaječnici*. Podoba *vaječnice* se objevuje v menších areálech v mor. a slez. nářečích.³⁶

Rozsáhlý materiál přináší opět rovina lexikální.

Beranovi mají šest dcer, čtyři téměř dospělé, dvě ještě školáčky. O dvou nejmladších se ve vsi říká, že *ty dva prachýly, i ty budou jako jejich sestry*. V ALJ je výraz *prachyl* ‚mírná nadávka komukoli‘ doložen z Kyjovska.

Růžena chmurně uvažuje nad tím, zda by doma mohla nechat dřiny a zabývat se místo toho nějakou nenáročnou činností: *Mohla by si Růža vyšívát? To by ji táta přerazil pantokem*. Slovo *pantok* ‚těžká dřevařská sekera‘ je podle ALJ a dalších nářečních materiálů typické pro Moravu a Slezsko.

Útočiště před otcovými výtkami stejně jako před smutkem nachází Růžena *pod duchnou, kde je nejlepší ochrana před všelijakým spuštěním*. Slovo *duchna* ‚peřina‘ je charakteristické pro většinu střm. a vm. nářečí,³⁷ v ostatních nářečích a ve spis. jazyce má význam ‚velká, těžká peřina‘.

Třebaže Růžena pilně pracuje, *doma se jí vyčte okapadení*, tedy i ta nejmenší maličkost. V ALJ nacházíme spojení se záporným slovesem: *nic mu nedá, ani do oka padení* (na Valašsku) a *němam teho ani dookavpadnutí* (na Frenštátsku); v obou případech ve významu ‚nic, ani trochu‘.

/33/ Uvádí ji František Bartoš ve sbírce *Národní písně moravské, v nově nasbírané* (1901). Píseň byla zaznamenána v obci Nětčice (není uvedeno, zda jde o Horní nebo Dolní Nětčice) v okrese Přerov a v jejích čtyřech slokách jsou kromě tvaru *dveři* užity další nářeční podoby a tvary, např. *mílovali zme se, mosíme, jaký rozlócení, byt, být, po špacíroch, včil, nyní, spolem*, typické pro sev. úsek východních střm. nářečí.

/34/ Viz ČJA 4, 184 *dveře* nom. pl. f.

/35/ PSJČ IV/1: 571; SSJČ II: 712.

/36/ Viz ČJA 1, 105 *míchaná vejce*.

/37/ Viz ČJA 1, 161 *peřina*.

Pro Růženu je situace doma neúnosná, už *má toho všeho navrchovato*. Adverbium *navrchovato* ‚v nejvyšší míře, vrchovatě‘ je doloženo z Uherskohradištska, Frenštátska a Opavska. V podobě *navrchovatě* se objevuje na Litomyšlsku.

Otec Beran, dbalý počestnosti svých dcer, napomíná svou ženu, aby si jich v tomto ohledu více všímala, jinak se jí může stát, že *si v kostele tetky od ní odsednou, protože má doma dceru jinačí*. Adjektivum *jinačí* ‚těhotná‘ pochází podle ALJ z Tišnovska, Prostějovska a Litovelska.

Když se Karel Pecina točí na zábavě kolem Růženy nebo když později úřady odmítají povolit vypravení Růženina pohřbu z domova, je to pro otce Berana *svitná hanba*. Ve významu ‚velká, veřejná hanba‘ dokládá ALJ toto spojení z Hodonínska, Kyjovska, Zlínska a Valašska (též v obměně *svitná hanba*).

Aby Karla veřejně ponížil, častuje ho otec Beran urážlivými slovy: *A co ty se opovažuješ? Máš v patě vši a šňupáš popel!* Dává tím nevítanému nápadníkovi své dcery najevo, že je příliš chudý, nemajetný, bez peněz. V nářečních materiálech se tento slovní obrat objevuje v expresivnějších variantách: *má v prdeli vši a šňupá popel* na Písecku a Doudlebsku a *má v řiti vši a šňupe popel* na Olomoucku.

Nehostinný pokojík, v němž Růžena v Praze bydlí, je nazýván *curdík* (*taťkový curdík maličký s oknem do světlíku, temný jako sklep*). SNČJ uvádí u hesla *curdík*³⁸ čtyři významy, mj. ‚malá, zprav. neútluná místnost, komůrka; chlívek‘. V tomto významu se výraz *curdík* užívá v střm. (především na Slavkovsku, Bučovicu a Prostějovsku) a ve vm. nářečích.

Koho může těšit věčné šišmání s hadrem? ptá se Růžena sebe samé, když smutně uvažuje o denně opakovaném, zbytečném uklízení. Sloveso *šišmat se* ‚piplat se s prací, zdlouhavě něco dělat, obírat se s něčím‘ je doloženo z Jemnicka, Kroměřížska, Boskovicka a Kyjovska.

Kromě stesku a nudné práce trápí Růženu ve službě také hlad, *ten panský kost jí jenom polechtá chuť a žaludek přitom nenasytí*. Výraz *kost* ‚jídlo, strava‘ se kromě několika dokladů z jč. nářečí (zde též v podobě *kchost*) objevuje především v nářečích vm. a slez.

Růžena napíše domů a doufá, že ji otec zavolá zpátky. Ten ji ale napomíná, aby se svého místa držela, že v Dřenicích je *všechno horempácem pro tu ukrutnou nezaměstnanost*. Adverbium *horempácem* ‚v nepořádku, ve zmatku, vzhůru nohama‘ zachycuje ALJ pouze na Novojičínsku, v grafické podobě *horem pácem* pak ve střm. nářečích (popř. *hore pacem* na Frenštátsku).³⁹

/38/ Dostupné z: <http://sncj.ujc.cas.cz>, cit. 13. 3. 2018.

/39/ Stojí za povšimnutí, že ve druhém vydání novely *Planá růže, růžička šípková* (vyšla jako součást souboru tří novel nazvaného *Cesty ze zármutku* v roce 1989) bylo adverbium *horempácem* ‚v nepořádku, ve zmatku, vzhůru nohama‘ ve dvou případech ze tří nahrazeno adverbium *horempádem* ‚velmi spěšně, velmi rychle, překotně‘. Stalo se tak i v citované větě a ta pak v podobě *je všechno horempádem pro tu ukrutnou nezaměstnanost* pozbyla smyslu. Soudíme, že zásah neprovedla sama

Otec Beran chce potrestat Karla Pecinu, domnělého původce Růženina neštěstí. Vyhrožuje, že *se rozjede do té Prahy, půjde runtem, až ho, lumpa, dopadne, nohy mu přerazí, k soudu ho dožene*. Slovní spojení *dělat/chodit runtem*, *stále, vytrvale, bez přestávky* je doloženo z vm. a slez. nářečí.

Když si matka Beranová chce zajít na hřbitov k Růženinu hrobu, nenajde tu klid, protože *u hrobu čapí Julka, pleje a okopává*. Sloveso *čapět*, *dřepět*, *sedět ve dřepu* se podle SNČJ⁴⁰ vyskytuje zejména v mor. a slez. nářečích.⁴¹

Beranova rodina chodí do kostela *rozsvěcet svíčku za stařenku*, tedy na památku ve výroční den babiččina úmrtí. Výraz *stařenka* ‚matka jednoho z rodičů, babička‘ se objevuje na vých. polovině Moravy a ve Slezsku.⁴²

Porovnejme ještě krátce text povídky *A jak to vlastně bylo?* s textem novely *Planá růže, růžička šípková* a zkoumejme shodné či odlišné užití dialektismů. Vzhledem k značně rozdílnému rozsahu obou literárních děl se soustředíme pouze na motivicky shodné pasáže (expozice těchto osob, věcí, stavů), jichž je jen několik. V povídce nacházíme slova *střepy*, *nádobí*, *šišmání*, *piplání se s prací*, *seknice*, *světnice* (na rozdíl od novely se tu nevyskytuje spis. podoba *světnice*) a podoby *tatík/táta* (užité ve stejném poměru jako v novele), naopak se nesetkáme s výrazem *curdík* ‚malá neútluná místost‘. Pokojík pro služebnou je pojmenován spisovným *komůrka* nebo *komora*. V povídce se kromě výrazů *děvče* a *holka* pro označení Beranových dcer objevuje též výraz *ďouka*, jímž je oslovue otec Beran: *Jen dělejte, ďouky, beztoho jíte každá za deset!* V novele autorka tuto podobu, doloženou rozptýleně zejména z vých. části svč. nářečí,⁴³ nepoužila.

Shrňme-li tedy shromážděný materiál, musíme konstatovat, že předpoklad o lokalizaci literární vsi Dřenice do východních Čech (na Chrudimsko) pomocí mluvy postav se nepotvrdil. Autorka v novele *Planá růže, růžička šípková* pouze použila název obce jí známé a postavy zde žijící nechává mluvit jazykem převážně shodným se spisovnou češtinou (především co se týká roviny hláskoslovné a morfologické), ozvláštňeným dialektismy (převážně lexikálními). Ty pocházejí nejen ze svč. nářečí, ale (a to ve větší míře) i z ostatních nářečních skupin, především z nářečí středomoravských. Do řeči postav se tak promítlo autorčino různorodé a neustálené nářeční povědomí (o jejích střídavých pobytech na různých místech Čech i Moravy především v dětství a mládí jsme se již zmiňovali v úvodu článku). Lze odhadnout, že např. slova *jarmara*, *šatní skříň*, *lžina*, *lež*, *střepy*, *nádobí*, *tatík*, *otec*, *tatínek*, *všade*, *všude* poznala autorka v rodném kraji ve východních Čechách, s vý-

autorka, ale některý pracovník nakladatelství (redaktor, korektor), který příslovce *horempácem* neznal a podobu s -c- zřejmě považoval za tiskovou chybu.

/40/ Dostupné z: <http://snj.ujc.cas.cz>, cit. 13. 3. 2018.

/41/ Viz též ČJA 1, 31 sedět na bobku.

/42/ Viz ČJA 1, 7 babička.

/43/ Viz ČJA 1, 2 děvče.

razy *curdík* ‚malá neútná místost‘, *čapět* ‚sedět na bobku‘, *duchna* ‚peřina‘, *jinačí* ‚těhotná‘, *pantok* ‚těžká sekera‘, *pokoupit* ‚nakoupit‘, *stařenka* ‚babička‘, *vaječnice* ‚míchaná vejce‘ se setkala v dětství, kdy žila na střední Moravě. Podobu *Růži*, *Barči* (dat. sg.), *noh* (gen. pl.), *hůra* ‚půda‘, *seknice* ‚světnice‘, *umývat* ‚mýt (nádobí)‘ mohla vzhledem k jejich územnímu rozšíření zaslechnout jak na Chrudimsku, tak na Olomoucku a Prostějovsku.

Spojení existující východočeské obce (byť bylo využito pouze její jméno) s postavami hovořícími jazykem, který obsahuje prvky neodpovídající místnímu nářečnímu úzu, může být pro některé čtenáře matoucí, avšak je zjevné, a náš rozbor to potvrzuje, že autorčiným záměrem nebylo realisticky dokumentovat konkrétní dialekt. Cílem byla spíše stylizace venkovské lidové mluvy a ozvláštňení textu pomocí nářečních výrazů.⁴⁴ Existenci řady dialektismů užitých v novele *Planá růže*, *růžička šípková* potvrdil i pozdější výzkum pro Český jazykový atlas při přímých výzkumech v terénu.

/44/ Zdařilejší je podle našeho názoru užití dialektismů v novele *Dům radostí*, zmiňované v úvodu článku. Děj novely se odehrává „v malém hanáckém městečku“ (s. 22) a jazyk jeho obyvatel charakterizují prvky ze středomoravských nářečí (např. *neděléte*, *netahé se*, *utečó*, *odvážijó*, *dělajó*, *chcó*, *práca*, *večeřu*, *díte* ‚jděte‘, *přinde* ‚přijde‘, *nemožu*, *nekdo*, *dost*, *zchudl* ‚zhubl‘ apod.). Dívka (žijící původně v severovýchodních Čechách), která se do města přistěhuje, si všímá odlišného vyjadřování svých nových sousedů a sama je komentuje, např. *mohla by být mou babičkou*, *tady se říká stařenka* (s. 65), nebo si dá neznámé výrazy vysvětlit: *pagáčky* [...] jsou vdolky z kynutého těsta se škvarky (s. 114).

PRAMENY

ŠMAHELOVÁ, Helena

1946 „A jak to vlastně bylo?“, *Svobodný zítřek* 2, 23. 5. 1946, s. 11

1958 *Planá růže, růžička šípková* (Praha: Československý spisovatel)

1982 *Dům radostí* (Praha: Československý spisovatel)

1989 *Planá růže, růžička šípková*; in ŠMAHELOVÁ, Helena *Cesty ze zármutku*. Praha: Československý spisovatel, s. 9–69

LITERATURA

BARTOŠ, František ed.

1901 *Národní písně moravské, v nově nasbírané* (Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění)

BLAHYNKA, Milan

1959 „Šťastná vypravěčka“, *Nový život. Měsíčník pro literaturu a umění* XI, č. 2, s. 152–155

ČJA

1992–2005 *Český jazykový atlas*, 1–5 (Praha: Academia); <http://cja.ujc.cas.cz> [přístup 13. 3. 2018]

FORST, Vladimír

2008 Helena Šmahelová; in MERHAUT, Luboš a kol. (eds.) *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce* 4/1, S-T, Praha: Academia, s. 663–665

HÁJKOVÁ, Alena

1988 *Helena Šmahelová* (Praha: Československý spisovatel)

Kartotéka lexikálního archivu (1911–1991) [online] (Praha: Oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. 2007–2008); <http://bara.ujc.cas.cz/psjc> [přístup 13. 3. 2018]

KRČMOVÁ, Marie

2008 „Deklarování estetické funkce jako konstituující faktor projevu. Styl umělecké literatury“, in ČECHOVÁ, Marie – KRČMOVÁ, Marie – MINÁŘOVÁ, Eva, *Současná stylistika* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 296–331

LINKE, Arno

1958 „Planá růže, růžička šípková“, *Mladá fronta* 14, 15. 5. 1958, s. 5

PETŘÍČEK, Miroslav

1958 „S povídkou do života“, *Nový život. Měsíčník pro literaturu a umění* X, č. 8, s. 625–630

PSJČ I

1935–1937 *Příruční slovník jazyka českého* I (Praha: Státní nakladatelství)

PSJČ IV/1

1941–1943 *Příruční slovník jazyka českého* IV/1 (Praha: Školní nakladatelství)

PSJČ V

1948–1951 *Příruční slovník jazyka českého* V/1 (Praha: Státní nakladatelství učebnic)

SNČJ

2016 – *Slovník nářečí českého jazyka* [online] (Brno: Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.); <http://sncj.ujc.cas.cz> [přístup 13. 3. 2018]

SSJČ I

1960 *Slovník spisovného jazyka českého* I (Praha: Nakladatelství ČSAV)

SSJČ II

1964 *Slovník spisovného jazyka českého* II (Praha: Nakladatelství ČSAV)

SSJČ III

1966 *Slovník spisovného jazyka českého* III (Praha: Academia, nakladatelství ČSAV)